

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال دوم، شماره سوم، پاییز ۱۳۸۹

سال دوم، شماره چهارم، بهار ۱۳۹۰

تحلیل عناصر داستانی در رمان «شطرنج با ماشین قیامت»* (علمی- پژوهشی)

دکتر احمد رضی

دانشیار دانشگاه گیلان

فاطمه عبدالهیان

کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

چکیده

رویدادهای تکان‌دهنده‌ای چون جنگ که تاریخ یک ملت را دگرگون می‌کند، بی‌تردید بر ادبیات و هنر آن سرزمین نیز تأثیر می‌گذارد. پس از جنگ تحمیلی دهه شصت شمسی، حجم زیادی از رمان‌های جنگ در ایران منتشر شد که برخی از آنها توانستند جایگاه خوبی در میان خوانندگان و منتقدان پیدا کنند. رمان «شطرنج با ماشین قیامت»، یکی از آثار تمثیلی است که در آن با دوری جستن از خاطره‌نگاری صرف، تلاش شده است تا خواننده در ورای تقابل‌ها و کشمکش‌های ظاهری بازتاب یافته در رمان، به درک مفاهیم مندرج در لایه‌های زیرین اثر سوق داده شود. این رمان به دلایل مختلف، از جمله آمیختگی تحیل نویسنده با اسناد تاریخی و خاطرات شخصی، پرهیز از نگاه مطلق‌گرایانه نسبت به جنگ و مواجهه شعاری با آن، گسترش نگاه اندیشه‌ورزانه به هستی و انسان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است اما بخشی از موفقیت‌های این رمان، ریشه در نحوه بکارگیری عناصر داستانی در آن دارد.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۹/۷/۲۶ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۰/۱۰/۳

نشانی پست الکترونیک نویسنده: ahmad.razi@yahoo.com

این مقاله بر آن است تا به این پرسش پاسخ دهد که چه عوامل داستانی در اثرگذاری روایی این رمان مؤثر بوده است؛ از این رو تلاش می‌شود تا با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، چگونگی به کارگیری و پیوند عناصر داستانی در آن توضیح داده شود و نحوه شکل‌گیری پیرنگ، کانون روایت، درون‌مایه، شخصیت‌پردازی، گفتگو، لحن، سبک و زبان در آن، مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

واژگان کلیدی

ادبیات پایداری، رمان، روایت، عناصر داستانی، شطرنج با ماشین قیامت.

۱- مقدمه

رمان «شطرنج با ماشین قیامت»، در سال ۱۳۷۵ نوشته شد اما برای اولین بار در سال ۱۳۸۴، چاپ و منتشر گردید و در سال ۱۳۸۹ به چاپ شانزدهم رسیده. این رمان، مورد توجه بسیاری از منتقدان قرار گرفته و جوایز مختلفی را به خود اختصاص داده است؛ از جمله جایزه ادبی اصفهان به عنوان بهترین رمان سال (۱۳۸۵)، جایزه کتاب سال شهید حبیب غنی پور به عنوان بهترین رمان دفاع مقدس (۱۳۸۵)، تنها رمان تقدیر شده کتاب سال دفاع مقدس (۱۳۸۵)، کاندیدای نهایی کتاب سال انجمن نویسندگان و منتقدان مطبوعات کشور (۱۳۸۵)، کاندیدای نهایی بخش رمان کتاب سال جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۵)، کاندیدای نهایی کتاب سال قلم زرین (۱۳۸۵). همچنین این رمان به زبان‌های انگلیسی، آلبانیایی، عربی و فرانسه ترجمه شده است. این موارد نشان می‌دهد که «شطرنج با ماشین قیامت»، یکی از رمان‌هایی است که در جلب توجه مخاطبان عام و خاص موفق بوده است و شایسته بررسی‌های علمی از جهات گوناگون است.

موفقیت این رمان ناشی از عوامل متعددی است؛ از جمله اینکه وقایع آن، آمیزه‌ای از اسناد تاریخی، خاطرات شخصی و تخیل نویسنده است. جنگی که نویسنده روایت می‌کند، در منطقه محل زندگی او اتفاق افتاده است و او نیز خواسته یا ناخواسته، درگیر حوادث جنگ شده و ابعاد گوناگون آن را از نزدیک دیده است. او در دوران جنگ، مدتی دیده‌بان بود؛ (رک. مرتجی، ۱۳۸۸) یعنی

همان وظیفه‌ای را بر عهده داشت که راوی و شخصیت اصلی رمانش بر عهده دارد. طبیعی است که با جزئیات حوادث جنگ و خصوصیات شخصیت‌های رمانش کاملاً آشنا باشد. به‌علاوه، تحصیلات دانشگاهی نویسنده در رشته ادبیات نمایشی است؛ از این رو، نگاهی نمایشی و تصویری به پدیده‌های پیرامون دارد که به او در حسّی نمودن و نمایشی کردن روایت کمک کرده است. او آموخته است که برای تأثیرگذاری بیشتر، بهتر است حرف‌های خود را غیرمستقیم بزند و تلاش کند تا رمانش را طوری بنویسد که خوانندگان، خود قطعات آن را مانند یک پازل کنار هم بچینند. ساختار تمثیلی این رمان نیز که در این نوشتار توضیح داده خواهد شد، در راستای اثربخشی بیشتر درون‌مایه‌های آن است.

همچنین نویسنده تلاش کرده است تا با خلق اثری در حوزه رئالیسم، نگاهی واقع‌گرایانه نسبت به جنگ داشته باشد و با پرهیز از مطلق‌گرایی، حوادث ناشی از جنگ را به صورت خاکستری ببیند. از نظر او سیاه و سفید دیدن بیش از حد شخصیت‌ها و قهرمانان رمان، یکی از آسیب‌های مهم ادبیات دفاع مقدّس است زیرا این امر، موجب ایجاد شکاف میان مخاطبان و شخصیت‌های رمان می‌شود؛ به طوری که مخاطب خود را با قهرمان بی‌عیب و نقص داستان بیگانه می‌بیند و احساس می‌کند که چنین قهرمانی از جنس زندگی او نیست. به‌علاوه، این رمان به دلیل مجال نویسنده برای پرداختن به ماهیت جنگ ایران، زمینه‌سازی حوادث ناشی از آن، به تصویر کشیدن جهان اجتماعی شخصیت‌ها و سرنوشت آنها، قابلیت بررسی‌های جامعه‌شناسانه را نیز دارد. این رمان که جنگ ایران و عراق را روایت می‌کند، با یادآوری قتل عام ارامنه به دست ترکان عثمانی، نشان می‌دهد که جنگ، خاص یک ملت نیست اما نوع نگاه به جنگ در هنگام مواجهه و سپس تلاش‌ها برای تغییر وضعیت آن، متفاوت است. از سوی دیگر، این رمان بر آن است تا اشکال مختلف شک و سؤال را که انسان معاصر درگیر آن است، نشان دهد؛ سؤالاتی که یکی از جایگاه‌های بروز آن‌ها، در هنگامه جنگ و مجاورت انسان در جوار مرگ است. گزینش آیاتی از سه کتاب مقدّس، یعنی قرآن، انجیل و تورات و چینش آنها کنار هم و در ابتدای رمان نیز درصدد پاسخ‌گویی به همین

سؤالات است و نقش اراده را در دستیابی به آرزوها و غلبه بر مشکلات در ادیان مختلف برجسته می‌کند.

مسئله‌بخشی از موقیّت‌های این رمان، ریشه در عناصر داستانی آن دارد. چگونگی به کارگیری و پیوند عناصر داستانی در این رمان، نقش مهمی در ارتباط با خوانندگان ایفا می‌کند. این مقاله درصدد است تا رمان «شطرنج با ماشین قیامت» را از منظر عناصر داستانی بررسی نماید، از این رو، با روش توصیفی - تحلیلی، پیرنگ، درون‌مایه، شخصیت‌پردازی، صحنه‌پردازی، زاویه دید، لحن، سبک و زبان این رمان را مورد بررسی و تحلیل قرار می‌دهد و چگونگی پیشبرد روایت داستان را بیان می‌کند.

۲- خلاصه رمان

موسی، شخصیت اصلی رمان، دیده‌بان هفده ساله‌ای است که به اجبار مسئولیت رانندگی ماشین غذای پرویز را قبول می‌کند. رساندن غذا به بچه‌های مقرر و چهار فرد (گیتی و دخترش، مهندس و دو کشیش مسیحی) که در شهر ساکن هستند، برای او که دلبسته رسیدن به پست برتری چون سرگردی و رانندگی ماشین نظامی اوست، بسیار دشوار است. در همین زمان موسی از طرف سرگرد به یک جلسه فراخوانده می‌شود. موضوع این جلسه، وجود ماشین راداری است در دست دشمن که موقعیت توپخانه‌هایی را که به سمت دشمن شلیک می‌کنند، دقیق شناسایی و اطلاع‌رسانی می‌کند و بلافاصله آنجا مورد اصابت دشمن قرار می‌گیرد. موسی و دوستش امیر، مأمور پیدا کردن ماشین می‌شوند اما به دلیل نداشتن اطلاعات از شکل ظاهری آن، نمی‌توانند آن را پیدا کنند. قاسم، کسی که موسی از او دستور می‌گیرد و خودش تحت فرمان شخصی به نام سرگرد است، نقشه‌ای طراحی می‌کند. این نقشه پنهان شدن بچه‌های مقرر در گودی کنار قبضه و شلیک مجدد آنهاست اما در ادامه، بخشی به نقشه اضافه می‌شود که موسی از آن بی‌خبر است. نقشه از این قرار است که پس از شلیک مجدد بچه‌های مخفی شده در گودی کنار قبضه و شک کردن نیروهای عراقی به درست عمل کردن ماشین

رادار و تعویض برد گلوله‌های ماشین رادار، نیروهای قاسم با یک آتش بازی و درخواست کمک صوری، باعث می‌شوند که فرمانده عراقی با صدور نامه‌ای سرّی، استفاده از ماشین رادار هنگفت با این مقدار خطا را ممنوع نماید.

۳- پیرنگ

داستان به عنوان متنی روایی، معمولاً دارای دو طرح است؛ یکی طرح مجرد داستانی و دیگری طرح روایت شده آن. (ر.ک. جمالی، ۱۳۸۵: ۱۱۲) طرح مجرد داستانی، انگیزه نویسنده برای روایت کردن رمان است؛ از این جهت، رمان «شطرنج با ماشین قیامت» دارای پیرنگ خاطرات است. طرح اولیه برای نویسنده این رمان، همان‌طور که در مصاحبه‌هایش بیان کرده، دیدن یکی از اسناد مربوط به جنگ است که در ابتدا و انتهای رمان آورده شده است. اما طرح روایت شده رمان، برای داشتن انسجام و استحکام روابط مبتنی بر سببیت خود، ناگزیر از به کارگیری عناصری است که بدون آنها طرح، سست یا کم‌تأثیر خواهد بود. عناصری همچون شروع، ناپایداری، گسترش، تعلیق، نقطه اوج، گره‌گشایی و پایان‌بندی (ر.ک. مستور، ۱۳۷۹: ۱۶-۲۶) که آنها را در این رمان مرور می‌کنیم.

رمان با یک نامه ناتمام با عنوان «به کلی سری» آغاز می‌شود. این نامه، یک موقعیت ناپایدار را نشان می‌دهد و ناتمام رها کردن آن، بر شدت ناپایداری می‌افزاید. مضمون این نامه، دعوت به یافتن محل استقرار رادار فرانسوی سامبلین است. پس از این نامه، با مطالبی از قول نویسنده رمان مواجه می‌شویم. نویسنده در توضیح چهار سطری خود، در صدد است تا حس کنجکاوی مخاطب را برانگیزاند تا با او همراه شود. به نظر می‌رسد که نویسنده با تغییر زاویه روایت پس از این نامه و توضیح کوتاهش، خواسته است شروعی برانگیزاننده برای جلب و جذب مخاطب داشته باشد و گرنه این رمان می‌توانست حتی بدون نامه و توضیح نویسنده هم شروع شود.

با همان عبارات اول رمان که پس از نامه و توضیحش از زبان پرویز آورده می‌شود: [«_ باشه؟... باشه؟... فقط چهار روز؟»] (احمدزاده، ۱۳۸۷: ۱۳)، نشانه‌های

ناپایداری دوم آشکار می‌گردد. هر چه روایت جلوتر می‌رود، این نشانه‌ها افزون‌تر می‌شود و با افزایش اطلاعات مخاطب از شخصیت اصلی (موسی)، ناپایداری دوم به صورت کامل شکل می‌گیرد. حالات شخصیت اصلی رمان (موسی) برای آرام نشان دادن خود در هنگام بیان نحوه کارش، کار پرویز و وضعیت مقر، درخواست پرویز از موسی برای قبول رانندگی ماشین توزیع غذا همراه با کار دیده‌بانی و تکمیل اطلاعات مخاطب از موسی، به تثبیت ناپایداری دوم در ذهن خواننده می‌انجامد و راوی نیز بیان می‌کند که به رانندگی ماشین پرویز نیز منصوب شده است. از طرفی این اتفاق به همراه جلسه‌ای که سرگرد، شخصیت اصلی (موسی) را به آن فراخوانده است، ناپایداری دوم را بغرنج‌تر می‌کند و گره اصلی رمان شکل می‌گیرد؛ یعنی چگونگی پیدا کردن ماشین رادار و از کار انداختن یا خنثی کردن عملکرد آن.

در پیوند با این گره اصلی، داستان گسترش می‌یابد و آشکارسازی ویژگی‌های شخصیت اصلی داستان که به دلیل روایتگری، بردوش خود او گذاشته شده است، انجام می‌گیرد و خواننده متوجه می‌شود که با شخصیتی کمال نیافته اما فعال سر و کار دارد. موسی در ارتباط با چهار نفر (گیتی و دخترش، مهندس و دو کشیش) که پرویز در کنار بچه‌های مقر برای آنها غذا می‌برد، نسنجیده عمل می‌کند. کم سن بودن موسی، نداشتن بلوغ عاطفی (در مقابل پرویز و کشیش‌ها)، توسل به فرار و زور (در مقابل گیتی و مهندس)، برخوردار نبودن از درک موقعیتی در صحبت کردن (در مقابل سرگرد) و ...، نشانه‌های نداشتن آمادگی و توانایی لازم او برای مواجهه با شرایطی است که در آن مرز مرگ و زندگی بسیار به هم نزدیک می‌شود. با این گره و زیر شاخه‌های آن، رمان وارد بخش تعلیق می‌شود. در این بخش، به دلیل مواجهه بیشتر موسی با شخصیت‌ها، مخاطب به طور کامل با رمان درگیر می‌شود و در انتظار حل تعلیق‌های متعدد در نقطه اوج می‌ماند. در واقع این تعلیق‌ها خواننده را با بن‌بست‌های ذهنی موسی آشنا می‌کند. نویسنده به خوبی از پس آشکارسازی این نقاط برآمده است.

تعلیق‌های متعدّد این رمان، حول مسائل متعدّدی شکل می‌گیرد؛ از جمله: ۱. مجبور بودن یا مختار بودن انسان؛ ۲. وجود داشتن یا نداشتن ماشین رادار؛ ۳. جاسوس بودن یا نبودن مهندس و کشیش‌ها؛ ۴. بدنام بودن یا نبودن پدر خودش در محله؛ ۵. مناسب یا نامناسب بودن جمع کردن کسانی که پرویز برایشان غذا می‌برد در ساختمان مهندس برای شب عملیات فریب رادار؛ ۶. محق بودن او در مقام یک دیده‌بان برای کشتن حتی از راه دور؛ ۷. درست یا نادرست عمل کردن افراد دستور دهنده عملیات از جمله سرگرد.

مورد سوم، تعلیق بسته‌ای است که در همان بخش حل می‌شود و مورد چهارم، نقطه کوری است که به خواننده واگذار می‌شود. در موارد ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶ و ۷ تعلیق‌هایی شکل می‌گیرد که خواننده را به سمت بزنگاه یا نقطه اوج هدایت می‌کند. تنوع گفتاری حاصل از زبان تلگرافی که در بخش‌های انتهایی تعلیق با رمان همراه می‌شود، باعث سرعت گفتاری و ایجاد هیجان برای رسیدن به اوج رمان می‌شود که در آن، موسی در جریان تک‌گویی درونی مستقیم، پنهان‌داشت‌های خود را بی‌پرده و آشکار در اختیار مخاطب قرار می‌دهد.

گره‌گشایی رمان، برخلاف پرداخت‌های گسترده و قوی بخش‌های قبل، سریع و بدون کش و قوس انجام می‌گیرد. در نوزده صفحه پایانی رمان و قبل از ارائه سند نهایی، نویسنده رمان با حرف‌های قاسم در مورد انسان و مسئله جبر و اختیار، به شک و تردید موسی و همه شخصیت‌هایی که با او همراه بودند، پاسخ می‌دهد؛ از این رو، موسی دیگر از کشیش‌ها بنای یادبود نمی‌خواهد چون با حرف‌های قاسم دریافته است که باید عمل و اراده داشته باشد و بر آن استوار بماند.

پایان رمان، مانند ابتدایش، با سندی همراه است. سند انتهایی، ترجمه نامه یکی از فرماندهان عراقی (فرمانده گروه سوم الکترونیک رادار) به فرماندهی سپاه هفتم رژیم بعث عراق درباره چگونگی عملکرد رادار سامبلین است. قبل از سند، راوی دانای کل دوباره بر تسلط خود بر افکار مخاطب تأکید می‌کند. استفاده از

سندی دیگر در کنار سند ابتدایی و وجود عنصر مشترک در هر دو سند، به جمع‌بندی مخاطب از محتوای رمان کمک فراوانی می‌کند.

۴- کانون روایت

در رمان «شطرنج با ماشین قیامت»، پس از سه صفحه که در آنها به ترتیب از تورات، انجیل و قرآن مطالبی نقل می‌شود و پس از آوردن قسمتی از سند نخستین، تحت عنوان «به طور کلی سری»، با این جملات مواجه می‌شویم: «وقتی ماشین نویس ارتش، با ضربات انگشت‌هایش، حرف‌حرف سیاه این بخش‌نامه را بر سفیدی کاغذ می‌کوبید، شاید هرگز حدس نمی‌زد که رسیدن این کلمات در دو یا سه روز بعد، چگونه همچون طوفانی، زندگی و جنگ ما را در هم خواهد ریخت!...» (همان: ۱۱) در این جملات، با راوی‌ای مواجهیم که دارای شیوه‌ی روایتی کانون صفر _ باز نمود همگن است. بعد از این جملات، در انتظار روایت داستان به همان شیوه هستیم اما در صفحه بعد، این شیوه به کانون درونی _ باز نمود همگن تبدیل می‌شود. در ادامه رمان با این جملات روبه‌رو می‌شویم: «... باشه؟... باشه؟... فقط چهار روز! تالو شعله‌های غمناک پالایشگاه بر صورتش افتاده و خیرگی چشم مصنوعی‌اش را بیشتر می‌کرد. دومین بار بود که بد خواب می‌شدم.» (همان: ۱۳)

ژرار ژنت، نظریه‌پرداز فرانسوی، چهار دسته متمایز از جایگاه راوی را در داستان ارائه داده است: ۱. راوی در آنها به‌عنوان راوی و به‌عنوان شخصیت حضور ندارد. ۲. راوی در آن به‌عنوان راوی حضور ندارد اما به‌عنوان شخصیت حضور دارد. ۳. راوی به‌عنوان راوی حضور دارد اما به‌عنوان شخصیت حضور ندارد. ۴. راوی در آنها، هم به‌عنوان راوی حضور دارد و هم به‌عنوان شخصیت.

از دیدگاه ژنت، نگاه راوی به داستان یا درونی است یا بیرونی. (ر.ک. جمالی، ۱۳۸۵: ۱۲۱) ژنت با ترکیب دو مقوله‌ی زاویه دید و راوی، شش نوع شیوه‌ی روایت ارائه داده است:

۱. کانون صفر (کانون مشاهده) - بازنمود ناهمگن (کانون روایت): راوی در مقام دانای کل است و خود از شخصیت‌های درون داستان نیست و از دید «او» - راوی» داستان را روایت می‌کند. (جایگاه راوی = مورد شماره ۳، زاویه: بدون شعاع کانونی)

۲. کانون صفر - بازنمود همگن: راوی در مقام دانای کل است و خود از شخصیت‌های درون داستان است و از دید «من - راوی» داستان را روایت می‌کند. (جایگاه راوی = مورد شماره ۴، زاویه: بدون شعاع کانونی)

۳. کانون درونی - بازنمود ناهمگن: زاویه دید، سوم شخص محدود است و راوی از شخصیت‌های درون داستان نیست و از دید «او - راوی» داستان را روایت می‌کند. (جایگاه راوی = مورد شماره ۳، زاویه: درونی)

۴. کانون درونی - بازنمود همگن: زاویه دید، سوم شخص محدود است و راوی از شخصیت‌های درون داستان است و از دید «من - راوی» داستان را روایت می‌کند. (جایگاه راوی = مورد شماره ۲، زاویه: درونی)

۵. کانون بیرونی - بازنمود ناهمگن: راوی همچون ناظر بی طرفی داستان را روایت می‌کند و خود از شخصیت‌های درون داستان نیست و از دید «او - راوی» داستان را روایت می‌کند. (جایگاه راوی = مورد شماره ۱، زاویه: بیرونی)

۶. کانون بیرونی - بازنمود همگن: راوی همچون ناظر بی طرفی داستان را روایت می‌کند و خود از شخصیت‌های درون داستان است و از دید «من - راوی» داستان را بیان می‌کند. (جایگاه راوی - مورد شماره ۴، زاویه: بیرونی) (لزگی و سجادی صدر، ۱۳۸۴: ۹۱)

راوی در رمان «شطرنج با ماشین قیامت»، از همان آغاز، از کانون صفر (دانای کل) به کانون درونی (محدود) تغییر موضع می‌دهد و این تمهید او برای ایجاد غافل‌گیری در خواننده است. در تقسیم‌بندی ژنت، کانون درونی - بازنمود همگن، از منظر جایگاه قرار گیری راوی، معادل اول شخص مفرد در تقسیم‌بندی‌های قدیمی از انواع زاویه دید است. در کانون صفر، خواننده از مسائلی آگاهی ندارد و نقش ماشین رادار و علت دگرگونی زندگی و جنگ

توسط آن، باعث درگیری ذهن او می‌شود. راوی حتی برای تأثیر بیشتر از عنصر حذف استفاده می‌کند. او مشخصات ماشین رادار و قسمت پایانی نامه اول را ذکر نمی‌کند. در این حالت، ما با او احساس همدلی نمی‌کنیم ولی با تغییر در کانون، همراهی با راوی‌ای که حالا جای یکی از شخصیت‌ها قرار دارد (مطهری راد، ۱۳۸۸)، امکان‌پذیر می‌شود. «نویسنده‌ای که قصد دارد از همان ابتدا، میان خواننده و تنها شخصیت اصلی، پیوندی صمیمی ایجاد نماید، زاویه دید اول شخص را انتخاب می‌کند.» (خنیف، ۱۳۷۹: ۸۳) شخصیت اصلی (موسی) جزئی‌ترین وقایع مرتبط با خودش را با شور و هیجانی ویژه برای مخاطب توضیح می‌دهد و به دلیل همین شور و صمیمیت، مخاطب با شخصیت اصلی (موسی) همراه می‌شود و زمینه‌های همذات‌پنداری در او فراهم می‌شود.

راوی همگن در این رمان از نظر سطح دربرگیری روایت، محدود است؛ یعنی ماجراها تنها از درون یکی از شخصیت‌ها بیان می‌شود؛ بنابراین خواننده با پنهان‌داشتن‌هایی روبه‌رو است و همیشه آماده مواجه شدن با وقایع جدید است و به خواندن رمان برای کشف آنچه نمی‌بیند، ادامه می‌دهد اما «باید خواننده هر محدودیتی را که در نظرگاه راوی هست، در نظر بگیرد... و آمادگی جبران این کاستی را به طرق مناسب داشته باشد.» (اسکولز، ۱۳۸۳: ۲۹) نویسنده نیز برای به حداقل رساندن این محدودیت از سه عامل استفاده می‌کند:

۱. نویسنده در لابه‌لای شیوه روایتی کانون درونی - بازنمود همگن، از شیوه کانون بیرونی - بازنمود همگن نیز استفاده می‌کند که در آن، راوی همچون ناظر بی‌طرف عمل می‌کند و همچون دوربین فیلمبرداری به روایت کردار و گفتار شخصیت‌های رمان می‌پردازد. از فواید استفاده از چنین روشی، این است که «خواننده به جای اینکه همواره خود را مخاطب گفتار گوینده احساس کند، با نمایشی شدن حکایت، بی‌واسطه بیننده کردار و شنونده مستقیم گفتار شخصیت‌هاست.» (رضی و فیض، ۱۳۸۵: ۵۷) همچنین روایت نمایشی به رمان سرعت می‌بخشد: «من مهره سیاهم؟ باشه. قبول! - خب خیلی ناراحت بود، حق هم داشت که یک جوری، دق دلی‌اش را خالی کند. - یعنی نیستید؟ - دیگه چته؟»

قبول کردم دیگه! من مهره سیاه! جناب عالی چی؟ - من خیلی وقته از این مسخره بازی ای که خداتون درست کرده، کنار کشیدم.» (احمدزاده، ۱۳۸۷: ۱۵۰)

۲. راوی همگن با کانون مشاهده درونی، تنها می‌تواند از طریق یادآوری خاطرات به گذشته و از طریق تخیل به سمت آینده حرکت کند. در این رمان نیز نویسنده از هر دو شیوه برای رفع محدودیت دید استفاده می‌کند: «برای لحظه‌ای احساس کردم باغبان، مثل زمان بچگی، پشت سر من و بچه‌ها می‌دود.» (همان: ۷۲) «اگر جاده زیر دید دشمن قرار می‌گرفت، حتماً با حرکت دست، آنها را متوجه می‌کردم.» (همان: ۱۶۱)

۳. از میان مهم‌ترین تکنیک‌های جریان سیال ذهن (ر.ک. بیات، ۱۳۸۳: ۷۷)، نویسنده در این رمان از حدیث نفس و تک‌گویی درونی مستقیم استفاده می‌کند. «حدیث نفس از میان لایه‌های مختلف ذهن با لایه‌های سطحی تری نسبت به تک‌گویی درونی سروکار دارد.» (همان: ۸۸) در طول رمان، در میان دو شیوه روایتی (کانون درونی - بازنمود همگن و کانون بیرونی - بازنمود همگن) از حدیث نفس استفاده می‌شود و این گفتارها در داخل علامت سجاوندی (گیومه) قرار می‌گیرند و از بقیه، متمایز می‌شوند: «قابلمه غذا را روی طاقچه سمت چپ، بیرون درگاه خانه گذاشت تا شاید از دست گربه، در امان بماند. "خداکنه بابای جواد هم، همین قدر حواسش به آن دیگ بزرگ باشه."» (احمدزاده، ۱۳۸۷: ۱۹۹)

تنها در اواخر رمان، پس از اشتباه راوی درباره خرابی عملیات، در حدود شش صفحه تک‌گویی درونی مستقیم به کار برده می‌شود. «در لایه‌های گفتار، نظم و عقل و منطق و ترتیب زمانی حاکم است و گاهی محتویات ذهن، در این لایه‌ها سانسور می‌شود اما در لایه‌های پیش از گفتار ذهن، نه ترتیب زمانی مطرح است، نه نظم منطقی و نه سانسور.» (بیات، ۱۳۸۳: ۷۸) بنابراین، ذهنیات و افکار راوی، بی‌پرده به مخاطب نشان داده می‌شود، روابط علی و معلولی رمان شکسته می‌شود و جو پُر تنش، مخصوصاً بعد از گفتگوهای طولانی، به صورت بی‌سیمی و کوتاه برای مخاطب از بین می‌رود: «هنوز دارن طبل می‌زنن، دام! دام! دام! صدا، مثل صدای دما دم دستة بوشهری‌هاست ولی صدای سنج نمی‌آد. یکی داره خارج

میزنه! شترق! کدوم شون خارج میزنن؟ چرا همه جا تاریکه؟ همه توی ظلمت گم شدن. نفسم! نفسم بیرون نمی‌آد. یه چیزی جلوی نفسم رو گرفته. بزنش کنار! خفه شدی! یا الله! زودتر!... آخیش، راحت شدم!» (احمد زاده، ۱۳۸۷: ۱۰۳)

راوی این رمان از نوع راوی خطا کار یا اتکا ناپذیر است. این راوی «کسی است که تفسیرها و ارزیابی‌هایش از آنچه روایت می‌کند، با باورهای ضمنی و ارزش‌گذاری‌های نویسنده همخوانی ندارد.» (انوشه، ۱۳۷۶: ۷۴۱) به این تقابل بین موسی و قاسم (که به گونه‌ای حرف‌های نویسنده را بیان می‌کند)، در بخش‌های درون‌مایه و لحن بیشتر می‌پردازیم.

کانون روایت در رمان «شطرنج با ماشین قیامت» پویاست؛ از کانون صفر – باز نمود همگن به کانون درونی – باز نمود همگن (اول شخص مفرد در تقسیم بندی قدیمی انواع زاویه دید) تغییر می‌کند و سپس، در ادامه رمان، از همان کانون درونی – باز نمود همگن (اول شخص مفرد) و کانون بیرونی – باز نمود همگن و حدیث نفس، توأمان استفاده می‌شود و یکنواختی رمان از بین می‌رود و در عین حال، این گریزهای کانون روایت، حس تعلیق و رنگ درنگ روایت را بیشتر می‌کند. در اواخر رمان، تک‌گویی درونی مستقیم آشکار می‌شود و پس از شش صفحه، نویسنده دوباره به همان روال قبلی باز می‌گردد. در پایان رمان نیز قبل از سند انتهایی با کانون صفر – باز نمود همگن مواجه می‌شویم تا بتوانیم با بازگشت به سه صفحه اول و سند نخستین، از سطح ظاهری رمان – که داستان جنگ است و به حماسه آبادان می‌پردازد – برای رسیدن به معنای نهفته در آن کمک بگیریم. در واقع، راوی می‌خواهد در روایت جنگ و فقدان اراده و عمل که نقطه چالش رمان قرار گرفته است، تکاپو کند و گرفتار یک جنبه‌نگری نشود و از طرفی، با تعویض نگاه راوی (بدون شعاع کانونی، کانون درونی و بیرونی) خود را از این نکته که نویسندگان خود مدار، بیشتر به زاویه دید اول شخص متمایل هستند نیز برهاند. این زاویه دیدها همبستگی خوبی با درون‌مایه رمان دارد؛ با این زاویه دیدها، ما شخصیت‌ها را در ابعاد مختلف می‌بینیم و سیر رشد و کمالشان را مشاهده می‌کنیم، گاهی به آن‌ها نزدیک و گاهی از آن‌ها دور

می‌شویم. همچنین استفاده از کانون صفر - باز نمود همگن در آغاز و پایان رمان، نشان می‌دهد که نویسنده آن، ماجرای را که سالیان پیش شاهدش بوده است، روایت می‌کند.

از میان جنبه‌های کاربردی روایت (سرگرمی، توضیحی و استدلالی) (ر.ک. آدام، ژان میشل و فرانسواز رواز، ۱۳۸۳: ۱۵۳)، این رمان نقش استدلالی دارد؛ یعنی به نتیجه‌ای ویژه می‌انجامد و از آن جانبداری می‌کند و جزء رمان‌های عبرت‌آموز به شمار می‌رود. استفاده از زاویه دید متغیر و چندگانه، دافعه حاصل از این جنبه کاربردی را کم می‌کند.

۵- درون‌مایه

برای دریافت دشوارترین جنبه تفسیری تحلیل ادبی که درون‌مایه است، سرنخ‌هایی وجود دارد: عنوان اثر، تفسیر و اظهار نظرهای راوی یا شخصیت‌های رمان، توصیف صحنه، انگاره‌های تکرار، هم‌کناری کنایی و لحن روایت از این جمله‌اند (اسکولز، ۱۳۸۳: ۲۲-۲۷) همراهی این عوامل با درون‌مایه، با بررسی هر یک از عناصر داستان مشخص می‌شود اما از میان این عوامل در این رمان، ارتباط عنوان اثر با درون‌مایه، قابل توجه است. رمان «شطرنج با ماشین قیامت»، رمانی تمثیلی و دارای دو بعد است و این عنوان در هر دو بعد حضور دارد؛ بعد اول آن به دو زیر شاخه تقسیم می‌شود: الف - رمان رشد و شکل‌گیری که در اصطلاح به آن «بیلدینگ» گفته می‌شود: «موضوع این گونه رمان‌ها، راجع به رشد و شکل‌گیری فکر و شخصیت قهرمان داستان است.» (سلیمانی، ۱۳۸۷: ۱۶) آنچه موسی (شخصیت اصلی) به آن دست می‌یابد، این است که انسان مختار یا مجبور صرف نیست. آیات کتاب‌های مقدس که در سه صفحه آغازین کتاب آورده شده است نیز ناظر بر مسئول بودن انسان در قبال اعمال خود است. بدیهی است که مسئولیت انسان، بدون برخورداری از اراده و قدرت بی‌معنا خواهد بود. در آیات تورات، گناه نخستین آدم و هبوط او یادآوری شده است؛ در آیات انجیل سخن عیسی در شام آخر خطاب به حواریون آمده است که بر خیانت یکی از آنها تأکید می‌ورزد

و آیات قرآن دربارهٔ چگونگی برپا شدن قیامت و آشکار شدن همهٔ خوبی و بدی‌ها برای انسان و مورد سؤال قرار گرفتن انسان از اعمال خود است که می‌تواند نشانهٔ مختار بودن آدمی باشد. ب - رنالیسم جنگ (شرح تفکرات و مصائب جامعهٔ ایرانی در هنگام نبرد): در جنگ ایران و عراق، مردم ایران در مقابل تجاوز بیگانگان به حریم کشورشان، ایستادگی و مقاومت کردند. صحنهٔ جنگ موجود در رمان، صفحهٔ شطرنجی است که مهرهٔ سفید آن، دشمن و ماشین رادار فرانسوی سامبلین است که مهندس، نام آن را «ماشین قیامت» گذاشته است و مهرهٔ سیاه، نیروهای خودی و در رأس آن، شخصیت اصلی (موسی) قرار دارد. در بُعد دوم، نگاهی اندیشمندانه به هستی و انسان معاصر در رمان دیده می‌شود. جنگ میان ایران و ماشین رادار دشمن، تمثیلی از جنگ میان اراده و قدرت است. رمان «شطرنج با ماشین قیامت»، تجربه‌ای از وام‌گیری از اراده و تکیه بر آن است و مخاطب مانند شخصیت اصلی (موسی) این اتکا را می‌آموزد.

۶- شخصیت‌پردازی

در شخصیت‌پردازی این رمان، شخصیت‌ها نه یک‌باره با همهٔ ویژگی‌های رفتاری، اخلاقی و عقیدتی، بلکه اندک اندک، موجز و قدرتمند به مخاطب ارائه می‌شوند تا آنجا که با پایان یافتن رمان، مخاطب در صدد است میان عمل یا حرف شخصیت‌ها، تأملی دوباره کند تا آنها را بیشتر کشف نماید؛ به عبارتی دیگر، حضور شخصیت‌ها در ذهن مخاطب ادامه می‌یابد و این، یکی از ویژگی‌های ممتاز این رمان است.

از هر سه شیوهٔ روایتی، نمایشی و ذهنی برای شخصیت‌پردازی در این رمان استفاده شده است. در یک تقسیم‌بندی دیگر، این رمان با دو سطح واقع‌گرایانه و رمزی دو نوع از شخصیت‌ها را برگزیده و با هم عرضه کرده است. «در داستان‌های واقع‌گرایانه، یک شخصیت معمولاً نمایندهٔ یک طبقهٔ اجتماعی، یک نژاد، یک حرفه است یا شاید یک نمونهٔ قابل تشخیص باشد ... یا ممکن است آمیزه‌ای از خصایل اجتماعی و روانی باشد ... در داستان‌های رمزی، شخصیت‌ها نمایندهٔ

دیدگاه فلسفی‌اند. (اسکولز، ۱۳۸۳: ۲۱-۲۲) هر کدام از شخصیت‌های این رمان، در عین داشتن خصایل اجتماعی و روانی، نماینده یک نوع طرز تفکر و اندیشه نیز می‌شوند. رابطه مستقیم شخصیت‌های رمان با موقعیت‌هایی که در آن به گفتار و رفتار دست می‌زنند و عنصر گفتگو، مخصوصاً گفتگوهای بی‌سیمی و کوتاه که تعلیق را تشدید می‌کند، به عنوان پایه‌های شخصیت‌پردازی در رمان مورد استفاده قرار می‌گیرد. شخصیت‌های این رمان، بسیار یکدست و تپیک نیستند؛ بنابراین، کلیشه‌ای به نظر نمی‌رسند. شخصیت‌های این رمان، دست یافتنی‌اند و مخاطب از بودن در کنار آنها لذت می‌برد. شخصیت‌های این رمان عبارت‌اند از:

۱. شخصیت اصلی داستان، نوجوانی پرتحرک و فعال به نام موسی است. "موسی" نام رمزی اوست که برای مکالمه با بی‌سیم در میدان جنگ بر روی او گذاشته شده است. او در مسئولیت خود، خوب عمل می‌کند اما نشانه‌هایی از ناپختگی و رفتار دوران کودکی در او دیده می‌شود. وظیفه اصلی او، دیده‌بانی است اما پس از مجروح شدن پرویز، به طور موقت رانندگی ماشین توزیع غذا و رسیدگی کردن به چند آدم غیرمعمول که از آن‌ها خوشش نمی‌آید، به وظیفه‌اش اضافه شده است. رفتار او در هنگام مواجه شدن با این مسئولیت جدید، غیرقابل پیش‌بینی است. از منظر بیشاب «یکی از بهترین ویژگی‌های شخصیت اصلی، همین غیرقابل پیش‌بینی بودن اعمال اوست. این ویژگی شخصیت، او را گیرا، احساس برانگیز و مرموز می‌کند.» (حنیف، ۱۳۷۹: ۱۰۲) سایر شخصیت‌های مؤثر در رمان عبارت‌اند از: پرویز، مهندس، گیتی، سرگرد، قاسم، امیر، دو کشیش مسیحی، پدر و مادر جواد، دختر گیتی (مهتاب) و اسدالله.

۲. در این رمان، شخصیت‌های فراوان دیگری نیز حضور دارند؛ از جمله: جوان نظامی، نگهبان ساختمان بانک اصلی شهر (اتاق جنگ)، افسران همراه سرگرد، مافوق سرگرد، بچه‌های مقرر، باغبان دوران کودکی موسی، زن چادرگلدار، محمد عربی تبار، زنان بومی، تعمیرکار ماشین، پنج نفر دشمن لب آب، نگهبان کارخانه بستنی مهر، متصلی انبار بستنی، راننده وانت آبی، راننده آمبولانس، مرد چکمه‌پوش انبار بستنی، محمود، خاله مهتاب، سرباز راننده

کشیش‌ها، محمد، جعفر، سه تکاور، سرباز بازار سبزی‌فروش‌ها، دو نفر راننده ماشین آمبولانس، شوهر کویتی گیتی و سید پیش‌نماز که همه از شخصیت‌های فرعی رمان به شمار می‌روند. شخصیت‌های فرعی این رمان، اغلب در دایره دید یا مکالمه‌ای کوتاه با شخصیت اصلی (موسی) قرار گرفته‌اند. دو شخصیت مهندس و گیتی، شخصیت‌های مخالف هستند که در برابر شخصیت موسی قرار می‌گیرند. تقابل این سه شخصیت تا پایان رمان ادامه دارد و از بقیه تقابل‌ها، محوری‌تر است. تقابل شخصیت‌های این رمان، کاربرد گسترده‌ای دارد. اصولاً «اشخاص در اثر برخوردهای متقابل با یکدیگر است که به درک حقایق و مضامین اصولی دست می‌یابند و به طور دسته‌جمعی، گاه مسائل را حل می‌کنند.» (پارسی نژاد، ۱۳۸۴: ۲۳۸) تقابل‌های این رمان را می‌توان به دو گروه تقابل‌های بیرونی و درونی تقسیم‌بندی کرد:

۱- تقابل بیرونی:

۱-۱. جامعه با جامعه: مردم ایران با حکومت عراق

۱-۲. انسان با انسان: کشمکش فکری، زبانی و در مواردی فیزیکی

موسی با شخصیت‌ها.

۲. تقابل درونی: شخصیت‌های رمان در تقابل‌های درونی با خودشان

قرار دارند؛ از جمله موسی، گیتی و مهندس.

استفاده از شخصیت‌های ساده در کنار شخصیت‌های جامع و بی‌ژگی دیگر این رمان است. «برای نویسنده موهبتی است که بتواند ضربه را یک مرتبه و با تمام نیرو وارد کند و برای این منظور، اشخاص ساده به حال وی به نهایت سودمندند چون هیچ‌گاه نیاز به معرفی مجدد ندارند، هرگز نمی‌گریزند. نیازی نیست به این که آدم همیشه مراقب بسط و گسترش‌شان باشد و خود، اتمسفر خود را فراهم می‌کنند.» (فورستر، ۱۳۶۹: ۷۵) موسی، مهندس، گیتی، مهتاب و دو کشیش مسیحی از شخصیت‌های پویا و پرویز، قاسم، سرگرد، امیر، اسدالله و پدر و مادر جواد از شخصیت‌های ایستای رمان به شمار می‌روند.

از میان مهارت‌های شخصیت‌پردازی، از عمل (کنش)، گفتگو و توصیف وضعیت ظاهری بیشتر استفاده شده است. در میان این سه عامل، گفتگو که در این رمان معمولاً دوطرفه یا سه‌طرفه است، بسامد بالایی دارد. گفتگو «چون به عالم رمان آورده شود، مایه‌ای از انضباط نمایشنامه‌نویسان را همراه با بهره‌ای از برخورد برون‌گرایانه آنان، با خود به این عالم وارد می‌کند.» (آلوت، ۱۳۸۰: ۵۰۷)

نویسندگان از هر دو شیوه مستقیم و غیرمستقیم برای شخصیت‌پردازی استفاده می‌کنند. در روش مستقیم شخصیت‌پردازی، راوی از طریق توصیف وضعیت ظاهری، ویژگی‌های شخصیتی، تاریخچه زندگی و بیان علایق، مخاطب را به شخصیت‌های رمان نزدیک‌تر می‌کند. در روش غیرمستقیم، از مهارت‌هایی همچون نام‌گذاری، محیط، کنش، گفتار و جریان سیال ذهن استفاده می‌شود. (اخوت، ۱۳۷۱: ۱۴۱-۱۴۲) کاربرد شیوه غیرمستقیم برای شخصیت‌پردازی افراد موجود در رمان، در جدول شماره (۱) نشان داده شده است؛ این جدول نشان می‌دهد که برای شخصیت‌پردازی موسی (شخصیت اصلی) از همه عوامل شخصیت‌پردازی غیرمستقیم استفاده شده است. از میان این عوامل، از دو عامل کنش و گفتار برای شخصیت‌پردازی همه افراد نامبرده و از شیوه جریان سیال ذهن فقط برای شخصیت موسی استفاده شده است. نامگذاری‌ها نیز درباره بعضی از شخصیت‌ها، تداعی‌گر نام‌های تاریخی و یا باورهای دینی‌اند؛ مثلاً: نام موسی، داستان حضرت موسی و خضر را، نام گیتی، با توجه به آیاتی که در ابتدای کتاب آمده است، تعلقات دنیایی و نام قاسم، قاسم بن حسن (ع)، برادرزاده امام حسین (ع)، و نام اسدالله، با توجه به عملکردش، شجاع بودن را تداعی می‌کند.

جدول شماره ۱: روش شخصیت‌پردازی غیرمستقیم

جریان سیال ذهن	محیط	نام	گفتار (مکالمه)	کنش (عمل)	کنش
*	*	*	*	*	موسی
	*		*	*	پرویز
	*		*	*	مهندس

	*	*	*	*	گیتی
		*	*	*	سرگرد
	*	*	*	*	قاسم
			*	*	امیر
	*	*	*	*	اسدالله

صحنه پردازی

پس از خواندن صفحات ابتدایی رمان، با صحنه بیدار شدن یک دیده بان (موسی) در بالای پشت بام پایگاه مواجه می شویم. فضای آرام این صحنه ها، با آتش گرفتن پالایشگاه روبه روی این پایگاه گره می خورد و خواننده را در یک فضای جنگی قرار می دهد اما فضا همچنان آرامش خود را حفظ کرده است و بچه های پایگاه، خسته از پست شبانه در خواب هستند. این صحنه و عدم تأثر شخصیتی که در حال صحبت با مخاطب است از آتش گرفتن پالایشگاه، می تواند نشان دهنده عادی شدن شرایط جنگی برای راوی باشد.

یکی از ویژگی های خوب این رمان، غلو نکردن در توصیف صحنه های نبرد و جنگ است. صحنه های وصف آشپزخانه و مهمه دیگ ها، بچه های مقرر در انتظار ماشین غذا، اهل شهر در صف غذا، غذا خوردن پیرمرد گرسنه (مهندس) و خروپف های شبانه او، در کنار صحنه های شهادت زنان در بازار، مرده های کارخانه بستنی مهر، تابوت ها، میله های آجدار، خانه های محله بدن نام، مرگ و زندگی را با هم در ذهن مخاطب تداعی می کنند. در صحنه های این رمان، تمام جنبه های زندگی بشری مورد توجه است. «حقایق عمده در زندگی آدمی، پنج تاست: تولد، خورد، خواب، عشق و مرگ.» (فورستر، ۱۳۶۹: ۵۳) آنچه در صحنه های این رمان، توجه مخاطب را زیاد به خود جلب می کند، صحنه های مربوط به خوراک در رمانی با موضوع جنگ است.

«لئونارد بیشاب برای نشان دادن میدان عمل شخصیت های اصلی و فرعی، به چهار نوع صحنه پردازی اشاره می کند: ۱. عدسی فراخ منظر (تصویر کلی صحنه)؛

۲. عدسی گروهی (توجه به گروهی از شخصیت‌ها در صحنه)؛ ۳. عدسی نمای نزدیک (تصویر اعمال یکی از شخصیت‌ها) ۴. عدسی درونی (تصویری از افکار و احساسات شخصیت مورد نظر).» (حنیف، ۱۳۷۹: ۱۵۱) در این رمان از هر چهار نوع صحنه‌پردازی استفاده می‌شود. راوی در تمام صفحات رمان، به غیر از شش صفحه تک‌گویی درونی مستقیم که به طور یکدست با عدسی درونی مواجهیم، مدام در حال جابه‌جایی این عدسی‌هاست اما در مورد عدسی درونی باید گفت، راوی در طول رمان به سبب شیوه روایتی کانون درونی - باز نمود همگن، فقط می‌تواند با حدیث نفس از احساسات خود صحبت کند.

مکان در این رمان با نامۀ «به کلی سری» که به دو مکان آبادان و خرمشهر اشاره می‌کند و از قرارگاه عملیاتی جنوب فرستاده شده است، آشکار می‌شود. نویسنده این مکان‌ها را می‌شناسد. «ولتی معتقد است، آثار خوب نویسندگان بر اساس مکان‌هایی به وجود آمده‌اند که نویسنده آنها را می‌شناخته است.» (همان: ۱۵۴) صحنه‌پردازی مکان را در این رمان، می‌توان به دو بخش تقسیم کرد: الف: مخاطب با مکان‌های غیر تکراری، تا هنگامی که پرویز در رمان حضور دارد، آشنا می‌شود که عبارت‌اند از: ۱. مقر (احمدزاده، ۱۳۸۷: ۸)، ۲. کلیسا و مسجد (همان: ۲۰-۲۴-۳۰)، ۳. محله موسی (همان: ۲۳)، ۴. بازار سبزی‌فروشی (همان: ۲۳)، ۵. حیاط مدرسه (که در هنگام جنگ، تعمیرگاه است) (همان: ۲۵)، ۶. آشپزخانه (همان: ۳۵)، ۷. ساختمان مهندس (همان: ۳۶)، ۸. محله بدنام (همان: ۴۴-۴۷)، ۹. اتاق جنگ ارتش (همان: ۵۴-۵۵)، ۱۰. بیمارستان (همان: ۶۷).

در همین قسمت از اشاره‌هایی به نخلستان (همان: ۱۴-۱۷-۲۴)، رودخانه مرزی (همان: ۱۴-۱۶)، لوله‌های نفت پالایشگاه (همان: ۱۵)، جزیره محاصره شده (همان: ۱۴)، دهانه (همان: ۲۸)، آتش‌سوزی پالایشگاه (همان: ۴۷)، جاده فاو به بصره (همان: ۵۷)، بصره (همان: ۷۷) می‌توان پی‌برد که مکان حوادث این رمان، شهر آبادان در خوزستان است. این شهر در ساحل رودخانه اروند قرار دارد و قبل از حمله عراق، بزرگترین پالایشگاه خاورمیانه در آن واقع بود.

ب: در بقیه صفحات رمان، غیر از دو مکان جدید مقرر قبضه و کارخانه بستنی مهر که به مکان‌های قبلی اضافه می‌شود، صحنه‌هایی که قبلاً خواننده با آن‌ها آشنا شده بود تکرار می‌شوند؛ از جمله: ۱. محله بدنام (همان: ۷۴-۱۱۳-۱۹۹)، ۲. مقرر (همان: ۷۶-۱۱۱)، ۳. مقرر قبضه (همان: ۸۰-۱۵۷)، ۴. ساختمان مهندس (همان: ۱۲۵-۱۷۴-۲۲۳ تا پایان رمان)، ۵. کارخانه بستنی مهر (همان: ۱۰۵)، ۶. کلیسا (همان: ۱۱۹-۲۲۲)، ۷. بازار سبزی‌فروشی (همان: ۱۴۱-۱۸۶)، ۸. آشپزخانه (همان: ۱۶۸) ۹. مسجد (همان: ۱۸۲).

در این بخش، به اروند و قیاضیه (۱۰۷ و ۱۰۸) هم اشاره می‌شود. استفاده از مکان‌های آشنا در بخش دوم، مخاطب را هر چه بیشتر به فضای رمان نزدیک می‌کند و تکرار هر مکان، چیز تازه‌ای از آن را در اختیار مخاطب قرار می‌دهد. البته روایت جزئیات مکانی از میزان تخیل مخاطب می‌کاهد اما رمان را به رئالیستی بودن نزدیک می‌کند. به خصوص که این توصیفات دقیق و جزئی، همراه با تأثراتی که شخصیت اصلی (موسی) از آن مکان‌ها می‌گیرد، توصیف می‌شود و در واقع به گونه‌ای غیرمستقیم و نافذ وارد ذهن مخاطب می‌شود.

مفهوم زمان در این رمان در دو طیف قرار دارد: ۱. زمان روایت (رمان): با ورود به رمان، با راوی‌ای مواجه می‌شویم که در حال زندگی می‌کند و در حال بیان وقایع و تجربیات گذشته برای مخاطب است. ۲. زمان گفتار (راوی): این زمان، زمان خطی (بیرونی) و زمان درونی را در بر می‌گیرد.

از جهت زمان بیرونی یا زمان تقویمی، مجموعه وقایع رمان به سه روز از زندگی یک رزمنده (موسی) در جبهه جنگ اختصاص دارد. این وقایع دارای سیری خطی‌اند که باعث می‌شود تا مخاطب در آغاز و پایان صحنه‌ها دچار سردرگمی نشود اما این ویژگی، گاه سبب خستگی خواننده می‌گردد؛ البته نویسنده برای رفع این مشکل و تنوع بخشی، علاوه بر حدیث نفس و تک‌گویی درونی مستقیم (زمان درونی) در لابه‌لای زمان بیرونی از شگردهایی برای صحنه‌پردازی استفاده کرده است:

۱. استفاده از یکی از زیرمجموعه‌های زمان پریشی به نام بازگشت به عقب (flash back): «زمان پریشی، هر پاره‌ای از متن است که در نقطه‌ای زودتر یا دیرتر از موقعیت طبیعی یا منطقی توالی رخداد نقل می‌شود.» (تولان، ۱۳۸۳: ۵۶) در این رمان، انقطاع صحنه اصلی با توضیح یا بازگشت به گذشته (زمان پریشی) و پیش کشیدن مسائل فرعی و در نهایت بازگشت به همان صحنه اصلی را شاهد هستیم: قطع کردن توصیف محله بدنام با یادآوری خاطرات بچگی و دوباره، بعد از دو صفحه، ادامه دادن ماجرای رفتن به محله بدنام. (ر.ک. احمد زاده، ۱۳۸۷: ۷۲-۷۴)

۲. گاهی با جملات کوتاه، یک صحنه جدید را به نمایش می‌گذارد و سریع صحنه را می‌بندد؛ مانند صحنه نماز خواندن موسی در مقر. (همان: ۹۰)

۳. ورود به صحنه تازه که از طریق گفتگو قابل درک است: نویسنده وارد صحنه جدید می‌شود اما تنها پس از گفتگوی شخصیت‌ها یا توصیف اول شخص (مثلاً گفتگوی امیر و موسی و در جایی دیگر توصیف موسی) متوجه تغییر مکانی می‌شویم: موسی به مقر قبضه رسیده است (همان: ۷۹) و در جایی دیگر موسی سوار وانت می‌شود. (همان: ۲۰)

۴. تغییر مداوم صحنه در این رمان به نحو بارزی عامل تحرک داستانی است. نویسنده این بخش‌ها را خود جدا کرده است: از کلیسا به آشپزخانه (همان: ۳۳) - (۳۵) از جلسه اتاق جنگ به مقر قبضه (همان: ۶۳) از مقر قبضه به بیمارستان (همان: ۶۷) و ...

۵. نقطه چینی‌هایی که در میان عبارات دیده می‌شوند، به سبب آنچه هرگز گفته نمی‌شود، سؤال ذهنی ایجاد می‌کنند. نمونه‌هایی از آن در صفحات ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۲ و ۱۱۵ دیده می‌شود: «ولی کارخانه بستنی مهر چه نیازی به نگهبان داشت؟... مجبور شدم با یک ترمز شدید، از تصادف با آمبولانس جلوگیری کنم.» کوندر را می‌نویسد: «زیبایی در هنر، نوری است که به ناگاه از آنچه هرگز گفته نشده است، می‌تابد.» (کوندر، ۱۳۷۲: ۲۲)

۶. توصیف مکان‌ها و فضای حاکم بر رمان، همراه با تمام جزئیات که خواننده را راضی می‌کند: «جلوی آب بزرگ جلوی کلیسا را دور زدیم و به برج ساعت برقی جلوی آن خیره شدم. ساعتی بود با صفحه سفید و دو عقربه سیاه که دقیقاً روی ساعت پنج و سی و پنج دقیقه از کار افتاده بودند. درست عین پاهای از هم باز شده در حین بازرسی!» (احمد زاده، ۱۳۸۷: ۲۹)

در این رمان تک‌گویی درونی مستقیم، بیشتر از حدیث نفس، خط سیر طبیعی رمان را می‌شکند و ما را در زمان ذهنی فرو می‌برد. هرج و مرج افکار شخصیت اصلی (موسی)، بیرون از بُعد زمانی است که بر صفحه ساعت در جریان است.

لحن

لحن راوی در توصیفات با فضای لحن گفتگوها متفاوت است. لحن راوی در توصیفات، صمیمانه، ساده، دقیق، موشکافانه و باطمینان و منطقی است. برای نمونه، لحن او در توصیف‌هایی مثل حیاط خانه‌ای که سقفش پایین آمده است، منطقی و رشد یافته است اما لحن مسلط راوی در گفتگوها، مغرورانه و گاه توأم با لجبازی است. توصیف‌ها گاهی بسیار زیبايند و با سن و سال راوی جور در نمی‌آیند و معلوم است که نویسنده آنها را در دهان او گذاشته است.

همان طور که در شیوه روایت اشاره کردیم، نوع راوی رمان، راوی خطاکار یا اتکاناپذیر است. معصومیت و شاید کمی حماقت موسی تا جایی پیش می‌رود که خواننده به آنچه او بیان و روایت می‌کند، اعتماد کامل نمی‌نماید. «نتیجه حضور این نوع روایت، ایجاد ساختار گسترده‌ای از طنزها، طعنه‌ها و تهکم‌هاست.» (انوشه، ۱۳۷۶: ۷۴۱) این ساختار در لحن گفتگوی موسی با مهندس و گیتی دیده می‌شود. این لحن، بیشتر ناشی از کم‌سن و سال بودن موسی (شخصیت اصلی) و عدم بلوغ فکری و اجتماعی اوست. این ناپختگی را در گفتگو با سرگرد و گیتی می‌بینیم. حتی در هنگام همدردی با پرویز (مسئول ماشین غذا)، کفه لحن مغرورانه او بر لحن صمیمانه غلبه دارد. از آنجا که راوی در بین شیوه روایتی کانون درونی - باز نمود همگن و حدیث نفس و تک‌گویی

درونی مستقیم، از کانون بیرونی - باز نمود همگن استفاده می‌کند، این دو لحن، خصوصاً زمانی که لحن توصیفات از شیوه روایتی کانون درونی - باز نمود همگن و حدیث نفس با لحن حوزه گفتگو تلاقی می‌کند، باعث ایجاد فضای طنز می‌شود؛ مثلاً زمانی که موسی توصیف مکالمه با گیتی را در مکالمه‌ای با مهندس مطرح می‌کند، لحن صمیمانه راوی در مقابل خواننده با لحن مغرورانه او در مقابل مهندس، سبب ایجاد فضای طنز می‌شود: «- برای شخص انور خودتون پیش اومده؟ - بله! - خب! حالا کامل تعریف کنید! کامل! و دوباره نشست. "کاش سؤال نکرده بودم. بدجوری تو تله افتادم!" - هیچ! به یک زنی گفتم: خانم! چیز دیگه‌ای نمی‌خوانی؟ دستش رو زد به کمرش و گفت ...» (احمدزاده، ۱۳۸۷: ۱۰۲)

همچنین زمانی که موسی سعی می‌کند، لحن مغرورانه خود را در هنگام دیده‌بانی کردن مهندس از روی پشت بام با او و اسدالله حفظ کند (ر.ک. همان: ۱۵۹)، همین فضا ایجاد می‌شود.

لحن غیر از حضور در صدای راوی، در گفتار شخصیت‌های داستان نیز پدیدار می‌شود. یکی از علل موفقیت این رمان، توانایی نویسنده آن در انتقال لحن‌های مختلف شخصیت‌هاست و همین امر بر ظرفیت نمایشی رمان افزوده و قابلیت آن را برای فیلم‌سازی افزایش داده است. در اینجا لحن مسلط برخی از شخصیت‌ها آورده می‌شود: ۱. **لحن پرویز:** او لحن داش‌مشتی‌ها را دارد و از گنجینه لغات همان گروه استفاده می‌کند. درعین حال با مافوق خود، متفاوت عمل می‌کند؛ برای نمونه در هنگام برخورد او و موسی با سرگرد، توصیفی که موسی از وضعیت ظاهری پرویز ارائه می‌دهد، این تفاوت را آشکار می‌کند: «نگاهی به پرویز انداختم. مثل بچه آدم، دست به سینه ایستاده بود.» (همان: ۴۳)

۲. **لحن مهندس:** مهندس لفظ قلم و ادیبانه و با صمیمیت حرف می‌زند ولی در برخورد با هر شخصیتی، لحنی متفاوت دارد: «جناب! من تا حالا جسارت نداشتم پیام این بالا. عجب زیباست و همه جا تا بیکران پیدااست!» (همان: ۹۴) «برای شخص انور خودتون پیش اومده؟» (همان: ۱۰۲) «چه تونه آقا همه‌اش دعوا داریدا! براتون چای آوردم.» (همان: ۹۳)

۳. **لحن گیتی:** او با توجه به موقعیت اجتماعی خود، نازل و همراه با کینه و تحقیر آمیز حرف می‌زند که به سمت لحنی ملایم و مهربان حرکت می‌کند: «چه مرگته برو دیگه! - ظرف تون رو بردار! باید خودت‌ان شام بیارید! - ما اصلاً شام نمی‌خوایم. این وقت شب هم هیچ جایی نمی‌ریم.» (همان: ۲۰۷) «به مرتضی علی، فقط دروغ گفته باشی.» «با چنگ و دندون تیکه تیکه‌ات می‌کنم!» (همان: ۲۰۸) «مرتیکه دیوونه نسناس! وایسا سر جات!» (همان: ۲۱۲)

۴. **لحن قاسم:** با صلابت و استوار و همراه با جدیت، کلمات را بیان می‌کند: «با لحن محکمی جواب داد: خب، معلومه! زود بریم! اسدالله هم باید برگرد مقررش.» (همان: ۷۸)

۵. **لحن سرگرد:** لحن کاملاً خونسرد و توأم با رعایت ادب است. «شما ظاهراً به عرایض بنده التفات فرمودید. خدمت‌تون عرض کردم که همون قبضه شلیک کننده، مورد اصابت قرار گرفته.» (همان: ۵۸)

۶. **لحن اسدالله:** در شرایط بحرانی، آرامش خود را با لحنی توأم با طنز و طعنه نشان می‌دهد: «چشماتو باز کن! باز اول صبح که اومدی بری بالا، آب هویجت رو نخوردی؟ فکر نکنی اون جا نشستی؟ هی شاسی فشار می‌دهی و میگی آن قدر چپ، این قدر کوتاه، دیگه رئیس ما شدی!» (همان: ۷۷)

سبک و زبان

این رمان از نوع تمثیلی است و در اجزای آن، نمادها، تشبیهات و استعارات متعدد و متنوعی دیده می‌شود. مفهوم کلان رمان را می‌توان چنین تصور کرد: ۱- صفحه شطرنج، تمثیل عرصه زندگی یا میدان جنگ است؛ ۲- مهره سفید در فضای رمان، می‌تواند نیروی دشمن و یا عراق باشد که شروع کننده جنگ بود یا می‌تواند ماشین رادار دشمن باشد که در این رمان، نماد قدرت است و در فضای بیرون از رمان نیز می‌تواند نمادی از انسان مدرن معاصر باشد که با مسائل جدی فکری و اجتماعی روبه‌روست؛ ۳- مهره سیاه در فضای رمان، می‌تواند نیروهای خودی شد و در فضای بیرون از رمان، انسان‌هایی که تلاش می‌کنند تا بر

معضلات جهان معاصر غلبه کنند. برخی از تمثیلات و تشبیهات جزئی در لابه‌لای رمان عبارت‌اند از:

۱. کوسه: راوی در جایی از رمان می‌گوید: «بالآخره کوسه خسته می‌شد و خودش را به قضا و قدر می‌سپرد.» (همان: ۱۶) دقیقاً یک صفحه بعد، از این تمثیل رمزگشایی می‌کند: «شاید بدون آنکه بدانم، یک قلاب کوسه در دهانم بود و من تصور می‌کردم آزادانه در حال پیچ و تاب خوردن هستم. شاید!» (همان: ۱۷)

۲. دیده‌بان محله بدنام: راوی از اختیار یا جبر دیده‌بان محله، به اختیار یا جبر خود نقب می‌زند: «و باز پاسبان به دیده‌وری افراد مشغول می‌شد. آه، شاید او هم مثل من تنها یک دیده‌بان بود...» (همان: ۴۸)

۳. قورباغه و مگس از طرفی و گربه و غذایش از طرف دیگر: «ماشین قیامت درست مثل قورباغه عمل کرده بود و ما هم مثل مگس؛ او حرکت ما را دیده بود و بعد زبان درازش را پرت کرده بود تا ما بهش بچسبیم.» (همان: ۳۱۴) «اگر گربه بدبخت هم، مانند قورباغه، منتظر حرکت غذایش می‌ماند، چه سرنوشتی در انتظارش بود؟» (همان: ۲۳۰)

۴. هفت طبقه ساختمان مهندس: با توجه به میله‌هایی برای طبقه بعدی که حاکی از رشد و تعالی انسان است و یا مکانی برای سقوط، همان مفهوم عمل یا اراده را در مقابل سکون منتقل می‌کند: «و هفت طبقه پایین رفتن، فقط برای یک چکه آب؟ واقعاً نمی‌ارزید.» (همان: ۹۴)

۵. ساعت مچی اسدالله و ساعت برج: هر دوی اینها، جبر حاکم بر فکر انسان را مطرح می‌کنند. راوی جایی تحت تأثیر مهندس می‌گوید: «ساعت بند فلزی اسدالله، با صفحه شطرنجی سیاه و سفید و عقربه‌هایی که دایره‌وار، حول محور باطل می‌چرخیدند. عقربه ثانیه شمار... از روی عقربه‌ها می‌گذشت و آن را ریشخند می‌کرد.» (همان: ۱۷۰)

دو بخش آغازین و پایانی رمان با نقل نوشته‌هایی مکتوب همراه است. در ادامه با نثری سنگین مواجه نیستیم. گنجینه لغات شخصیت‌های رمان، متفاوت است و با یک زبان سخن نمی‌گویند. هر کس متناسب با خصوصیات روحی،

اجتماعی، سطح تفکرات و سمت و سوهای عقیدتی خود حرف می‌زند. سبک زبانی اثر، سبک گفتاری و عامیانه است که در آن با بهره‌گیری از جملات و اصطلاحات معمولی و حذف کلمات ثقیل از گفتگو، دایره مخاطبان خود را هر چه وسیع‌تر می‌کند: «گوشی را، همچون گربه پشمالوی خودش که بر دو پا می‌ایستاد و پاچه شلوارش را چنگ می‌زد، دو دستی قاپیدم و نگاهش کردم.» (همان: ۲۶۱)

در این رمان، استفاده از یکی از زیر شاخه‌های جریان سیال ذهن که تک‌گویی درونی مستقیم است، باعث شکستن ساخت خطی زبان می‌شود. ویژگی اساسی زبان تک‌گویی درونی مستقیم در این رمان، ابهام است. موسی پس از تصور شکست خوردن در عملیات فریب رادار دشمن، در فشار روانی بالا و ناتوانی جسمی، حالت طبیعی خود را از دست می‌دهد؛ بنابراین، ذهن او مرتب از توصیف یک اندیشه به اندیشه دیگری منتقل می‌شود اما آشنایی مخاطب با وقایعی که شخصیت اصلی در گذشته از سر گذرانده است، محتوای تک‌گویی درونی مستقیم، را برای او قدری واضح می‌کند. تک‌گویی درونی مستقیم، بدون هرگونه امکانات نگارشی و سجاوندی ویژه، برای تمایز ظاهری در رمان حضور پیدا می‌کند.

استفاده از زبان بی‌سیمی و کوتاه، تنوع زبانی رمان را بالا می‌برد. تکیه کلام مهندس نیز مملو از مهره سیاه شطرنج و محل کار سابق او یعنی پالایشگاه است. «ماشین قیامت» نیز نامی بود که او بر روی رادار فرانسوی سامبلین گذاشت؛ البته ماشین قیامت در داستان‌های علمی-تخیلی جهان، وسیله‌ای است که می‌تواند یک سیاره را نابود و قیامت به پا کند. در اولین برخورد شخصیت مهندس و شخصیت موسی؛ مهندس بر آن است تا از ساخت زبانی معمول خود، فرار کند و به زبان دیگر (انگلیسی) پناه برد و ناتوانی در بیان آنچه حس و تجربه می‌کند را به شخصیت موسی و در نهایت مخاطب القا می‌کند. او معنای کلمه *what* را در چندین مورد از موسی می‌پرسد و جواب «چه» موسی را قبول نمی‌کند. گنجینه لغات موسی، سرشار از اصطلاحات نظامی و به خصوص اصطلاحات رانندگی

است. استفاده از اصطلاحات نظامی و واژه‌های خاص شغل و منطقه جنوب مثل گرید، فورمن، فیدوس و پاپتی و ... رمان را واقعی‌تر و عینی‌تر جلوه می‌دهد. این اصطلاحات بر کل زبان رمان چیره و غالب نیستند و به وجه تمثیلی آن لطمه نمی‌زنند. جز در چند مورد که گویش اصفهانی و بوشهری از سوی راننده و اونت آبی و مادر و پدر جواد در مکالمه آشکار می‌شود، از گویش دیگری در مکالمه شخصیت‌های رمان استفاده نمی‌شود. در واقع، نویسنده تلاش می‌کند تا گونه‌های اجتماعی بسازد و زبان شخصیت‌های رمانش، نشان دهنده این گونه‌ها باشد؛ تا البته نمی‌توان این گونه‌سازی را در حد تیب به حساب آورد.

نتیجه

مهارت به کارگیری عناصر داستان در رمان «شطرنج با ماشین قیامت»، این رمان را به اثری با ارزش تبدیل کرده است. برای بیان ابعاد وسیع درون‌مایه رمان، از ژانر ادبی تمثیل استفاده شده است که در کنار کاربرد استدلالی خود در این رمان، با ایجاد درگیری دو گانه در درک سمبل‌ها و کل رمان، بافت پیچیده‌ای از معانی را به مخاطب منتقل می‌کند. پویایی و حرکت در انتخاب شیوه‌های روایتی، جابه‌جایی صحنه‌ها و استفاده از عدسی‌های گوناگون در صحنه‌پردازی و استفاده از دو زمان بیرونی و درونی، سرعت کنش‌های این رمان را تشدید کرده است.

چینش دقیق و متوالی پیرنگ رمان به گونه‌ای است که زمینه‌ساز نزدیکی هر چه بیشتر مخاطبان به شخصیت‌های رمان شده است. به علاوه خلاقیت این رمان در انتخاب دو راوی غالب من سوم شخص محدود و من نمایشی، به مخاطبان اجازه خروج از نگاه راوی واحد را می‌دهد و نقش فعال پردازش را به آنان واگذار می‌کند و در کنار شیوه روایتی کانون درونی - باز نمود همگن، با استفاده از شیوه روایتی کانون بیرونی - باز نمود همگن، تلاش شده است تا لحن شخصیت‌های مؤثر، واقعی شود و از آنجا که راوی از نوع راوی اتکا ناپذیر است، نقش خواننده برای درک ساختار وسیع طنزها و تهکّم‌ها در رمان افزایش یابد. شیوه اصلی برای شخصیت‌پردازی در این رمان، روایت، گفتگو و کنش

شخصیت‌های رمان است که به نمایشی کردن بیشتر اثر کمک می‌کند. همچنین استفاده از سبک زبانی گفتاری و عامیانه، دایره مخاطبان این رمان را گسترده‌تر کرده است.

منابع

۱. آدم، ژان میشل و، رواز فرانسواز، ۱۳۸۳، **تحلیل انواع داستان (رمان، درام، فیلم نامه)**، ترجمه آذین حسین زاده و کنایون شهپرراد، تهران: قطره.
۲. آلوت، میریام فارس، ۱۳۶۸، **رمان به روایت رمان نویسان**، ترجمه علی محمد حق شناس، تهران: مرکز.
۳. احمدزاده، حبیب، ۱۳۸۷، **شطرنج با ماشین قیامت**، چاپ هشتم، تهران: سوره مهر.
۴. اخوت، احمد، ۱۳۷۱، **دستور زبان داستان**، اصفهان: فردا.
۵. اسکولز، رابرت، ۱۳۷۷، **عناصر داستان**، ترجمه فرزانه طاهری، تهران: مرکز.
۶. انوشه، حسن، ۱۳۷۶، **فرهنگنامه ادب فارسی**، ج ۲، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۷. بیات، حسین، ۱۳۸۷، **داستان نویسی جریان سیال ذهن**، تهران: علمی و فرهنگی.
۸. پارسی نژاد، کامران، ۱۳۸۴، **جنگی داشتیم و داستانی داشتیم**، تهران: صریر.
۹. تولان، مایکل جی، ۱۳۸۳، **درآمدی نقادانه - زبان شناختی بر روایت**، ترجمه ابوالفضل حرّی، تهران: بنیاد سینمایی فارابی.
۱۰. جمالی، زهرا، ۱۳۸۵، **سیری در ساختار داستان**، تهران: همداد.
۱۱. حنیف، محمد، ۱۳۷۹، **راز و رمز داستان نویسی**، تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، مدرسه.
۱۲. رضی، احمد و فیض، مهدیه، ۱۳۸۵، «**تحلیل عناصر داستانی در قصه‌های مقالات شمس تبریزی**» پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شماره ۶، صص ۶۸-۵۱.
۱۳. سلیمانی، محسن، ۱۳۸۷، **رمان چیست؟**، تهران: سوره مهر.
۱۴. فورستر، ادوارد مورگان، ۱۳۶۹، **جنبه‌های رمان**، ترجمه ابراهیم یونس، تهران: نگاه.
۱۵. کوندرا، میلان، ۱۳۷۲، **هنر رمان**، ترجمه پرویز همایون پور، تهران: قطره.

۱۶. لزگی، حبیب الله و سجادی صدر، احمد علی، ۱۳۸۴، «بررسی امکان‌های روایی زاویه دید سوم شخص محدود و دانای کل در خلق ترس و تعلیق»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، شماره، ۱۵۱، صص ۹۸ - ۸۱.
۱۷. مستور، مصطفی، ۱۳۷۹، **مبانی داستان کوتاه**، تهران: مرکز.
۱۸. مرتجی، مریم، ۱۳۸۸، «شطرنج با ماشین قیامت»، سایت اینترنتی کتاب نیوز به نشانی www.ketabnews.com.
۱۹. مطهری راد، مریم، ۱۳۸۸، «شما در ذهن مخاطب فقط کلید می زنید» (گفتگو با حبیب احمد زاده)، سایت اینترنتی سازمان تبلیغات اسلامی به نشانی www.IDO.IR.

Archive of SID